

SZENESSEK

A tradicionális erdőkielés és a nyugati piacgazdaság között¹

(Peti Lehellet)

1. Bevezető

Mint ismeretes, a túlnépesedés és az ezzel szoros összefüggésben kutató időszak migráció nem egy munkának képezte fókuszát,² azonban a munkák rendre megkerülték nemcsak a szorosabb értelemben vett falut, hanem annak szűkebb földrajzi környezetét is. Ugyancsak kutatott téma napjainkban a társadalmi szerkezet átalakulása, az életstratégiák megváltozása a székely falvakban, azonban Farkaslaka szintjén ezeket a problémákat sem vizsgálta még senki.

A megnevezett megközelítési szempontok mellett a székelyföldi makrotársadalmi problémák mikroszintű kivetítésével párhuzamosan főleg – a faluban egyre hangsúlyosabban jelentkező jelenségre –, a vállalkozói kultúrára irányítjuk kérdéseinket. A vállalkozói kultúra és megjelenésének kérdésköre értelmezésünk szerint a falu közelmúltjának és jelenének az egyik legfontosabb jelensége, megragadásával és feltárással egy lokális társadalom képét szándékszunk felvázolni.

Farkaslaka mai gazdasági és társadalmi helyzetének alakulásában igen fontos szerepet tulajdonítunk a falu természeti környezetének, mivel a megfelelő termékenységű földek hiánya és az erdők közelsége egy sajátos életminta és gazdasági tevékenység, a szénégetés megjelenéséhez vezetett. A határok megnyitása után a földek hiányának és a szénégetésnek kettős hatása volt a falu életére. Egyrészt nagyfokú időszakos

¹ A kutatás a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete anyagi támogatásával működő Szakkollégiumi Program keretében valósulhatott meg 2003-ban.

² Erdélyi viszonylatban főként a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Munkacsoport által végzett és közzétett migrációkutatásokra gondolunk.

migráció indult meg elsősorban Magyarország felé, másrészt ugrásszerűen megnőtt a kereslet a faszénre. Tanulmányunkban ezeket a kérdéseket szeretnénk néprajzilag-antropológiailag interpretálni.

Előfeltevéseink igazolására, illetve cáfolására a helyi társadalom különböző rétegeit képviselő, a szénégetéssel valamilyen szinten kapcsolatban álló családok életvezetési stratégiáit vizsgáltuk meg irányított beszélgetések során. A valóságban megnyilvánuló gyakorlatok vizsgálatát résztvevő megfigyeléssel valósítottuk meg. Vizsgálatunk eredményeinek artikulálása és a valósághoz közelebbi kép megrajzolása érdekében megvizsgáltuk a fenti problémákat a különböző nemzedékek és a különböző társadalmi státusú csoportok tagjai narratívumainak, valamint a mindennapi és ünnepi élet gyakorlatának szintjén.

Főbb kérdéseink a következők voltak: milyen gazdasági/társadalmi vetületei voltak a szénégetés gazdasági felértékelődésének? Hogyan ment végbe az új gazdasági stratégiák elfogadása, illetve el nem fogadása, hogyan változott a gazdálkodói mentalitás? Miként változott a mikrotársadalom belső szerkezete? Lehet-e beszélni vállalkozói mentalitásról és kultúráról? Milyen modernizációs folyamatok (iskoláztatás, lakáskultúra, polgári ünneplési formák stb.) figyelhetők meg, ezek milyen viszonyban állnak a feltételezett vállalkozói kultúrával? Hogyan beszélnek különböző csoportok tagjai a faluban megfigyelhető folyamatokról?

A fenti kérdések további lebontásával és megválaszolásával felvázolhatóvá váltak azok a fő erővonalak, amelyek mentén ma a falu élete szerveződik, a pozíciók kitermelődnek, sikerült rávilágítani azokra az erőforrásokra, amelyek elérésének és elosztásának ellenőrzésével a falu társadalmában történő vertikális elmozdulás is befolyásolhatóvá vált.

Eredményeink feldolgozásával végső soron arra szeretnénk volna választ kapni, hogy egy valamikor alacsony presztízsű, mára már felértékelt pozíciójú gazdasági tevékenység miként artikulálta a faluközösséget, miként járult hozzá a mentalitás megváltozásához, hiszen tudjuk, hogy olyan új szokások kitermelődéséhez vezetett, amelyeken a falu új kollektív identitását fogalmazza újra és erősíti meg.

2. A farkaslaki szénégetés történetisége

A szénégetés mint gazdasági tevékenység kialakulásához az elsődleges alapot a vidék és szűkebben Farkaslaka földrajzi-természeti adottságai nyújtották. A Fehér Nyikó két oldalán elterülő székely település erdőekkel, havasokkal gazdagon övezett, a földművelésre alkalmas terület azonban csekély, szántói igen gyenge minőségűek.³

Az 1895-ös mezőgazdasági összeírás alapján Farkaslakán a 246 háztartáshoz 5301 katasztrális hold (~3021 ha) terület tartozott. Ebből magántulajdonban összesen 5220 hold (~2975 ha) földterület volt, amely 938 hold (~534 ha) szántóra, 121 hold (~68 ha) kertre, 1.024 hold (~583 ha) rétre, 639 hold (~364 ha) legelőre, 2377 hold (~1354 ha) erdőre és 202 hold (~115 ha) terméketlen földterületre oszlott.⁴ Az adatokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy még a legmódosabbak sem gazdálkodtak 3 hektárnál nagyobb művelhető földterületen, ami alig-alig biztosított megélhetési alapot egy négytagú családnak még a 19–20. század fordulóján sem. A székelyföldi közbirtokossági rendszernek megfelelően a közös legelő- és erdőhasználat lehetővé tette, hogy a mezőgazdaságból származó szűkös anyagi javak mellett pénztökére tehessenek szert a súlyosabb megélhetési problémákkal küszködő családok. A közösségi erdőgazdálkodás mechanizmusa függvényeként az erdőirtás során felgyűlt, épület- vagy bútortanyagként nem hasznosítható, gyengébb minőségű keményfából (tölgy- és bükkfából) a rászoruló faszenet állíthattak elő, és azt magángazdaságuk fellendítése érdekében felhasználhatták.⁵

Az interjúalanyok (beszélgetőtársak) visszaemlékezései és becslései alapján Farkaslakán a szélesebb körű szénégetési gyakorlat kezdeti (kialakulási) fázisát 150–200 évvel ezelőttre, tehát a 19. század legelejére

³ Történeti források alapján a határ kétharmad része termékenyebb: mind a rozsot, mind a búzát megtermi, de csak némely parcella alkalmas a kukorica termelésére. Rétek nincsenek, viszont a havason elegendő „szénát lehet csinálni.” (TAKÁCS Péter 2001, 217.)

⁴ Lásd ROTARIU Traian – SEMENIUC, Maria – MEZEI Elemér (szerk.) 2003, 158–159; 300–301.

⁵ Az 1820-as parasztvallomások ellentmondanak a szénégetés gazdasági hozamának, farkaslaki parasztek beszámolója szerint ugyanis „mész- és szénégetésbeli haszon nincs” (TAKÁCS Péter 2001, 218.). A haszon elhallgatása feltételezésünk szerint indokolt: gazdasági érdekből történt, célja az adó mennyiségének visszaszorítása volt. A környékbeli erdőgazdálkodásról lásd még MOLNÁR Kálmán 1978, 34–40; az erdőgazdálkodás történeti formáiról lásd HEGYI Imre 1978.

tehetjük,⁶ amikor a családfő három-négy napi élelemmel felcsomagolva a környékbeli erdők sávjába húzódott és egy szekérnyi fából a mai *baksánál* lényegesen kisebb *millért* rakott, azt kiegészítve szekérre rakta a szenet és a távolabbi vidékeket is bejárva adta el termékét.⁷ Később, a nagyobb baksák rakása esetén kaláka jellegű kooperáció is megvalósult: a vérségi kapcsolatokat aktivizálva hárman-négyen társultak a rokonságból, a nyereségen pedig megosztottak.

A faszén legkorábbi felvásárlói a különböző kovácsműhelyek, vashámorok, de tudomásunk van arról is, hogy például a háziasszonyok szenes vasalóikba is ezektől a saját égetésű szénnel kereskedő szekeres szénégetőktől vásárolták fel a szükséges szenet. Az északkelet-magyarországi Bükk erdőségeiben folytatott szénégetésről értekezve a felvásárlók csoportjáról Viga Gyula körültekintésre alapos okot szolgáltató adatot közöl: „Szállítottak faszenet [ti. a fuvarosok – K. I. – P. L.] malmokba, olajütőkbe, kisebb üzemekbe, *ritkán* kovácsműhelyekbe is, mert ezen a vidéken a kovácsok maguk égették ki a munkájukhoz szükséges szenet”.⁸ Farkaslaki viszonylatban ez a gyakorlat nem érinthetett széles társadalmi réteget, mivel a falu mesteremberei között 1820-ban egy szűcs, három kovács és két csizmadia számláltatott, a szén előállításának specialistái pedig leginkább az erdőléshez szokott emberek.⁹

⁶ Más, legitimációs szándékú vélemények a szénégetés megjelenését a falu kialakulása körüli időkhöz, az 1500-as évek közepéig vezetik vissza. (Első írásos említése 1566-ból – *Farkaslaka* – származik. Lásd ORBÁN Balázs 1868.) E munkafolyamat korai jelenléte mellett érvelnek az olyan helyföldrajzi-névtani adatok, amelyek valami módon a szénégetéshez kapcsolódnak: pl. a *Cinigető* nevű határrész korai, monografikus szándékkal íródott nyomtatványokban való szereplése (Lásd JAKAB Rozália 2001, 5.). A szótörténeti táraak adatai bizonyítják, hogy korántsem alaptalanok ezek a feltételezések: Udvarhelyszékből szénégetésre vonatkozó adatok (pl. *baksa* szó) már 1345-ből vannak, tehát nem elképzelhetetlen e foglalkozás sokkal korábbi megléte a környéken (Lásd ÜMTSZ 1992. *baksa*).

⁷ A *millér* a szénégetési gyakorlat kezdeti fázisában az a kisipari egység, amely egy-két ember által viszonylag rövid idő – 5–6 nap – alatt megvalósítható munkával egy-két szekérnyi faszenet eredményezett (egy átlagos millér szénhozama kb. 36 zsák faszén). A szénipar bővülése a szén nagyobb tételben való előállítását kívánta meg, így a mértékegység fokozatosan a ma is használatos *baksa* javára dőlt el. Egy baksa kiegészítő folyamata méretétől függően 25–30 napot vesz igénybe, a belőle nyert szén pedig 800 zsák (!) körül mozog. A millérről vonatkozó adatokat lásd még TAMÁSI Gáspár 1983, 197–276; ÜMTSZ 1992.

⁸ VIGA Gyula 1986, 84–85, kiemelés tőlünk: K. I. – P. L.

⁹ TAKÁCS Péter 2001, 218.

Ebben a kezdeti fázisban a szénégető még maga végzett minden munkát: a fa kivágásától kezdve a szén kiegészéséig, elszállításáig és a termék eladásáig a munkafolyamat minden mozzanata egyazon személyre hárult. Ez a stratégia beépült a mezőgazdasági év munkafolyamatainak rendjébe, alternatív kiegészítő értékű anyagi haszonnal járt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy egy-egy millér kiegészésére sokszor éppen az ünnepek előtt, a vásárok megrendezése előtt kerítették sort.

Később, a századfordulón és a 20. század első harmadában a *szeke-resség* kialakulásával a munkafolyamat differenciálódott, lényeges hatékonyságbeli eredményekkel: a szén előállítója csupán az égetés tevékenységére specializálódott, a szén elszállításáról megegyezés szerint fuvaros társa gondoskodott. A szekeres feladatköre a szén felvásárlókhöz való eljuttatására és eladására korlátozódott, így a több napos, esetleg hetes távollét után visszatértek újabb adag kiegészített szén várt szállításra. Az ilyen típusú munkamegosztáson alapuló üzemmód kifejlődése során a lokális szintű kisüzemű szénipar immár két munkacsoport tagjainak biztosított megélhetést: a szénégetők munkájuk termékét az égetés helyszínén eladhatták a szekeresnek, aki azt a szállítás energia-befektetésével már jelentősebb haszonnal – sajátjaként – szállította le a megrendelőknek. A faszén ugyanis a 19. század végén a gőzmalmok energiahordozójaként fokozottabb keresletre tarthatott számot.

A 19. század iparfejlődéséről értekezve Egyed Ákos a kohászatot és a malomipart nevezi meg olyan vezető iparágazatoknak, amelyek elsősorban faszén alapú energiahordozót igényelnek.¹⁰ Az Északi-Középhegységben gyakorolt szénégetés 18–19. század korabeli kontextusát és az árucseré fejlődését vizsgálva Petercsák Tivadar a szén felvevőpiacát a cséplőgépek, különböző darálók, városi szinten a kalaposok és szabók társadalmáig bővíti. Megjegyzi ugyanakkor, hogy a saját részre égetők maguk értékesítették a szenet, de voltak fuvarosok is, akik a szállításra specializálódtak.¹¹ Viga Gyula a gömöri szénégetésről írott tanulmányában azt bizonyítja, hogy a kistáj szénégetésének konjunktúrája már a 17. században kibontakozott, s már ekkor különvált a szénégető és a fuvaros munkája.¹² Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy a szénégetésre vonatkozó

¹⁰ EGYED Ákos 1981, 280.

¹¹ PETERCSÁK Tivadar 1986, 235.

¹² VIGA Gyula 1990.

első adat a gömői régióból 1276-ból származik,¹³ míg a farkaslaki szénégetés hagyományait vizsgálva elnagyolt becslések alapján is csupán a 16. századig mehetünk vissza.

Ha a szénégetést kezdeti fázisában az akkori társadalomszerkezet gazdasági stratégiáinak vetületében próbáljuk megvizsgálni, látni fogjuk, hogy művelői szinte kivétel nélkül a társadalmi hierarchia legalsó fokáról, a kevés földdel rendelkező szegényparaszti rétegből kerültek ki. E társadalmi csoport számára éppen a föld hiánya szűkítette be a mezőgazdálkodás vagy az állattartás mások által jobban kihasznált lehetőségeit, a hiányzó javak pótlására az akkoriban még szórványosan művelt szénégetés által kerülhetett sor. Munkájuk a falu értékrendszerében a legalacsonyabb presztízsű megélhetési stratégiák egyike volt. A szénégető családjától távol, kedvezőtlen életkörülmények között igen nehéz, megerőltető fizikai munkát végzett. A baksába rakott fa begyűjtésétől (*a baksa alágyújtásától*) kezdve a szénné való kiegészítés folyamatosan felügyelni kellett a tüzet, ez állandó koncentrációt és éjjelezést igényelt. A gondatlanság vagy a szakszerűtlen kezelés a fa elégéséhez vezetett, ami szinte kifizethetetlen kárt jelentett a szénégető számára.

A szénégetés alacsony presztízse az első szénégetők társadalmi pozíciójának is függvénye, de a szénégetői munka piszkosságából is ered.¹⁴ Az állandó füst és szénpor nemcsak a dolgozó bőrébe ivódik bele, de hosszabb távon igen súlyos, sok esetben végzetes légúti megbetegedésekhez vezet. A baksán dolgozó ember egyébként is állandó veszélyben van: közismertek a faluban azok az esetek, amikor a több ezer Celsius-fokon izzó baksa meglyukadt és elnyelte a fent dolgozó szénégetőt.¹⁵ Egy másik lehetséges oka a szénégetői mesterséghez fűződő negatív presztízszértéknek az, hogy a falu gazdálkodói hagyományaiban a szénégetés – mint már mondtuk – csupán alternatív stratégiaként volt jelen. A paraszti értékrendben az önálló, föld- és állatcentrikus gazdaság ideálképe volt a kívánatos még a 20. század közepén is.

¹³ VIGA Gyula 1990, 57–59.

¹⁴ A szénégetőket a magyar nyelvterület más részein is lenézték, csúfolták a szomszéd falvak lakói. Lásd például Paládi-Kovács Attila írását a gömői szénégetőkről: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988, 71–104.

¹⁵ Az ilyen esetek több népballadát is eredményezve gyakran folklorizálódtak is a faluban, mint a szénégetők kultúrájának szellemi bizonyítékai. A *szénégetők kultúrájáról* bővebben a továbbiakban beszélünk.

A veszélyek és a lenézett szénégető-státus ellenére fokozatosan bővült a szénégetők csoportja a fejlődő vaskohászat és a kibővülő piac rohamosan növekvő igényeinek eredőjeként. A kevés földdel rendelkezők vagy a társadalom perifériájára szorult egyének legkézenfekvőbb jövedelemforrásává vált, annál is inkább, mivel azon kevés munkalehetőségek közé tartozott, amelyekből pénzbeli haszon származott. Ugyancsak a szén volt a farkaslakiak számára az a folyamatosan előállítható termék, amely egy viszonylag fejletlen gazdasági rendszerben a modern piaccsere állandó anyagi tőkét jelenthette. A kezdeti informális kapcsolatok kvázi formalizált piachálózatá váló bővülésével (megegyezésem alapon kialakult az állandó felvásárlói réteg) az előállítói–felvásárlói kapcsolatháló térbeli kibővülésével újabb lehetőséget az *árucsere* képezett. A kedvezőtlen földrajzi és mikroklimatikus viszonyok által beszűkített gabona-terméshozam hiányzó, de szükséges részét a szén gabonára való cserélésével szereztek be, a 20. század eleji szállítási lehetőségek és infrastrukturális viszonyok léptékével mérve igen nagy távolságokról: Brassó, Segesvár, Medgyes, Fogaras, Szeben, Kiskapus környékéről.¹⁶ A paraszti gazdaságok terményközpontú jellegéből adódóan a faszenet elsősorban pénzért árulták, de inflációs időben a malmokban közvetlenül gabonára, lisztre, a falvakban pedig terményre cserélték a farkaslakiak.¹⁷ A szén előállítóinak köre a jó kereseti lehetőséget felismerve már az alsó-középosztályra is kiterjedt, ami a szén nagyobb arányú forgalmát lendítette fel. A farkaslaki szekeresek a fokozódó gazdasági potenciál kereskedelembé való áramoltatását és gazdasági-vagy pénztökére való konvertálását a piac diffúziójával segítették elő, így a farkaslaki szén nemcsak Belső-Erdélyben, de a Regátban és Moldvában is ismertté és fokozatosan hozzáférhetővé vált. A farkaslaki szénégetők speciális szaktudása, az általuk előállított szén minősége és mennyisége hozzájárult ahhoz, hogy a szénelőállítás faluspecifikus tevékenységként kezdje kezelni a szélesebb kisiparos társadalmi közeg, Farkaslakához a *szenesfalu*, a *szenesek faluja* mesterségjelölő jelzót konnotálják már a század közepe táján.

A helyi szénipar történetében az első fordulatot az 1948-as földreform jelentette, amikor az államilag eltulajdonított területeken betiltottak

¹⁶ A szén gabonára való konvertálásának piaci struktúráját Petercsák Tivadar vázolja: 1 mázsa búzáért és árpáért 2 mázsa faszenet adtak, a kukoricára való cserélés pedig 1–1 arányban történt. Vö. PETERCSÁK Tivadar 1986, 235.

¹⁷ Uo.

mindenfajta magáncélú tevékenységet. A szocialista hatalom mellett, hogy a természeti javakból való részesedés mértéke fölötti rendelkezést kisajátította, alapjaiban veszélyeztette egy gazdálkodási kultúra megszűnését is.¹⁸ Ebben a fázisban a szénégetőipar aránylag megtorpant, viszont a kapcsolati tőkét kihasználva ügyes taktikai manővereken keresztül továbbra is jövedelemre tett szert az a szűk csoport, amely a szénipar megüresedett felvevőpiacaira az informális erőforrásokat aktivizálva illegálisan juttatta el a termékét.

3. ...nekem nem parancsolt senki, csak az Isten!

A kollektivizálás, az állami ellenőrző struktúra megszilárdulása még inkább beszűkítette az egyéni kisgazdaságok gyarapítását célzó *földalatti szénipar*¹⁹ mértékét, ezzel egyidejűleg azonban kibontakozóban volt egy olyan tendencia, amely a korábbi szénégetőket az állami széniparba integrálta. Az immár illegálissá váló magángazdasági célú szénégetés kontrolljának fokozása a széntermelés nagyfokú csökkenését eredményezte, ezzel egy időben növelte a szénnek mint gazdasági erőforrásnak a piaci jelentőségét, így a továbbra is égetők a felvevőpiacot bebiztosítottak tudhatták. Ennek ellenére ezekben az években még mindig jelentős mértékű illegális szénégetéssel számolhatunk, amelynek működőképességét az akkori nómenklaturista elit és a szénégetők közti gazdasági kapcsolatok határozták meg. Különbféle juttatások fejében a hivatalnokok csoportja ugyanis nemcsak elnézte az illegális szénégetést, de segítette is annak eltűnését a feketegazdaság alagútjaiban. Egy-egy törvénytelen égetésbe oly módon is bekapcsolódtak, hogy hozzáférhetővé tették a szénégetők számára a szállítóeszközöket, vagy információval szolgáltak az esetleges ellenőrzésekről. Az erőltetett iparosítást megelőző korszakban – az 1950-es évek közepétől kezdve, de leginkább az 1960-as években – az állami erdőkitermelő vállalat (IFET) megbízott káderei szerre szerződtek a farkaslaki

¹⁸ OLÁH Sándor 2001, 101.

¹⁹ A kifejezés alatt az illegálisan művelt szénégetést értjük, hiszen tudjuk, hogy az állami rendelkezés ellenére – bár megcsappant, de tovább folyt a szénégetés, legtöbb esetben a helyi ellenőrző szervek (pl. erdészek) tudtával. Ennek okát abban is találhatjuk, hogy egy-egy baksa elrejtése lehetetlen volt: a több napon vagy héten át égő baksa füstjének szaga több kilométeres körzetben terjedt szét.

szénégetőket az állami gazdasági szektorban való szénégetéshez. A frissen alakult szentkeresztbányai acélöntöde a svédacél gyártásához hatalmas szénigényekkel lépett fel, amit az immár állami alkalmazásban dolgozó farkaslaki szénégető szakmunkások állítottak elő. Ez volt az a korszak, amely a szénégetői kultúra felvirágzásához, kikristályosodásához vezetett: a szénégetők addigi életstratégiája a legnagyobb mozzanataiban változott meg alapvetően.

Az ipar szükségletei megkövetelték, hogy egyszerre több helyszínen szinkron folyamatként minél nagyobb tételben állítódjék elő a faszén, így nemcsak a Nyikó völgyében, de a Kárpátok erdőségeinek vágtereiben is mindenütt szénégető boksák füstölögtek. Az alkalmazott szénégetők az időszaki munkamigráció gyakorlatával szembesülve új stratégiák kidolgozására kényszerültek. A szénégetés szezonális jellegéből fakadóan kora tavasztól késő ősziig a szénégető az erdőn tartózkodott. A visszaemlékezések alapján párhuzamosságot, egyfajta folytonosságot feltételezünk az önállóságra, függetlenségre törekvő székely háztáji parasztgazdaságok megtartására irányuló törekvések és az állami alkalmazásban dolgozó szénégetők hatalmi kontroll alóli kilépésének bevett gyakorlata között. Az új típusú gazdasági berendezkedés, az újszerű életstratégia (ti. az, hogy a szénégető nem otthon a faluban, hanem megszokott környezetétől távol is próbálja megalapozni privat autonómiáját) függvényeként a szakmai tudás mint a szuverenitás változója – a háztáji mintájára – olyan szabadságot biztosított a szénégetőnek, amely lehetővé tette egy nyugalmasabb életvitel kialakítását (a baksa alágújtásától kezdve a kiegészítő szénégetőnek gyakorlatilag senki sem parancsolt, munkáját az általa birtokolt speciális tudás hiányában senki sem ellenőrizhette).

Az ebben a periódusban elterjedő szénégetői gyakorlat tehát egyrészt gazdasági jellegű,²⁰ mivel a szénégetés egy stabilabb, előreláthatóbb gazdasági tevékenységet jelentett, másrészt kulturális jellegű, abban az értelemben, hogy a paraszti önállóságeszményt testesítette meg. A valamikori szénégetők visszaemlékezéseinek vissza-visszatérő motívuma volt a függetlenségre mint legnagyobb életszervező értékre való hivatkozás, hogy az elnyomás és emberi kiszolgáltatottság évtizedeiben nekik *nem parancsolt más, csak az Isten. Lehet, ha valaki azt mondta, nehezebb*

²⁰ A mezőgazdasági szektorban dolgozók nemkívánatos helyzetét csak fokozta gazdasági instabilitásuk, amely sokszor az adott év klimatikus viszonyaitól függött.

volt. Ott nem parancsolt senki. Egy az: én, ha reggel felkeltem, ha hajtottam magamot, elég nehéz munka vót, s nem vótunk itthon, de legalább tudtuk: a hónap eltelik, s valamennyi pénzt kaptunk. S itthon a bajokat el lehetett abból intézni. De a kollektívbe elmentünk, dolgoztunk, ősszel, ha olyan vót az év, semmit se kaptunk. S nyáron egy lejnek ura nem vótunk.

Az életkörülmények javítását és a családok integrációját biztosította az a bevett gyakorlat, hogy egy-egy szezon idejére a szűkebb (nukleáris) család felnőtt tagjai is elkísérték a családfőt, esetenként szintén állami alkalmazásban segítve annak munkáját. A gyerekek ezalatt otthon tartózkodtak a nagyszülők vagy a nagyobb, iskolaköteles testvér felügyelete mellett az iskolai év befejezéséig, amikor általában az anya pár nap szabadságot vett és hazatért, hogy magával vigye őket a szénégetés helyszínére. A fiatalok itt tanulhatták meg a szénégetés fortélyait, hogy aztán az iskolából kikerülve bekapcsolódhassanak a mezőgazdasági termelői szektorhoz viszonyítva egy biztosabb anyagi alapokkal kecsegtető munkafolyamatba, hogy a szénégetők kialakulóban lévő társadalmába szocializálódhassanak.

A szénégetésre specializálódott munkások és családjaik számára a vágterek környékén barakkokat építettek, amelyek által már biztosítani tudták az alapvető higiéniai feltételeket is. A szénégetés mint munkafolyamat helyhezkööttsége megteremtette a stabilabb életformára való berendezkedés feltételeit is, így például az erdőmunkásokhoz viszonyítva a szénégető legalább egy szezon idejére bebiztosítva tudhatta a lakás- és életkörülményeit. Az erdőgazdaságban dolgozók rétegzettsége szempontjából tehát a szénégetők státusa a hányatottabb munkakörülmények között dolgozó erdőkitermelőkkel szemben a kiegyensúlyozott, nyugodt életmód magasabb presztízsét jelentette.

A munkafolyamatot is jelentős mértékben megkönnyítette például az, hogy a kivágott fát láncfűrészsel a megfelelő hosszúságra (1 méteresre) vágták, a nagyobb darabokat géppel emelték a helyükre, így a fizikai erőkifejtés a szénégető részéről nagymértékben csökkent. Ugyanakkor a család jelenléte lehetővé tette, hogy éjszaka felváltva felügyeljék az égési folyamatot, ami ugyancsak nagy megkönnyebbülést jelentett a családfő számára.

A friss étellel való folyamatos ellátás a *prémondázás* gyakorlata²¹ során valósult meg. Heti egyszeri alkalommal a gazdasági egység raktárosa hitelben kiutalt a családok számára bizonyos mennyiségű ételmet, amelynek árát a havi fizetés fölvétele után törleszthették. E korszak termelési mechanizmusának előnye a szénégetők szempontjából az is, hogy a családi léptéken túlmutatva a szociális struktúra szélesebb egysége, a szomszédsági kötelékek által biztosított csoportkohézió is működhetett. Az interjúk során arról is megbizonyosodtunk, hogy hetente látogatták egymást a két-három kilométeres körzetben égetők csoportjai, ilyenkor alkalom nyílt – a problémák megtárgyalása mellett – a közös szórakozásra, ivásra, éneklésre. A szénégetési gyakorlat terjedésével egyre több hozzáértő munkásra lett szüksége a széniparnak, így az alkalmazott szénégetők *nem szénégető* rokonai kapcsolataikat is aktivizálták a helyek betöltésére. Sikeres ajánlás esetén ezek a családok arra törekedtek, hogy lehetőleg egymáshoz közeli terepeken égethessenek, hogy a még hozzá nem értők a munkát folyamatában ismerhessék meg és sajátíthassák el. Ez az integratív eljárás az apáról fiúra szálló szaktudás hagyományos, vertikális közvetítésű folyamatát változtatta meg és az új séma szerint a szakértelem „oldalágon” való terjesztésével a szénégetés mint foglalkoztatási struktúra horizontális terebélyesedéséhez járult hozzá, fokozatosan bővítve a szénégetői réteget.

A szénégetés történeti fejlődését összefoglalva öt periódust különböztetünk meg, előrebocsátva, hogy – mint minden átmenetet elemző/kategorizáló munka esetében – ezek az időbeli határok korántsem választhatók ennyire élesen szét, csupán az áttekinthetőség, az átmenet megragadása kedvéért bocsátkozunk hasonló eljárásba:

Millérek. A kezdeti szakaszban, 150–200 évvel ezelőtt, a szénégető a millért egyedül vagy társsal rakta, ő maga adta el a szenet kovácsoknak, háziasszonyoknak.

Kaláka, baksa. Bővült a szénpiac, a szűkebb rokonság férfi tagjai dolgoztak össze, közös haszonnal.

²¹ A harmadfokú veszélyességű munkahelyeken dolgozók kiváltsága volt a szocializmus idején az olyan hiánycikkekhez való hozzájutás, mint a tejpor, szalámi, a különféle húskészítmények és konzervek, amelyeket a szénégetők esetében heti rendszerességgel – bár fizetés fejében –, de kiutaltak a rajoni raktárból. Ezt az eljárást nevezték *prémondázásnak*.

Szekeresség. 20. század fordulója – első harmada, differenciálódott a gazdasági tevékenység: szénégetők és szekeresek csoportjára, a felvásárlók a vashámorok, gőzmalomok.

Földreform. 1948-as államosítás, a szénégetés rejtett tevékenység volt. A már kialakult felvevőpiacot illegálisan látták el szénnel.

Iparosodás. 1950 után – 1960-as évektől főleg: a szénégetők állami alkalmazásban dolgoztak, ipari méretekben termeltek, kialakult a tágabb értelemben vett szénégetői kultúra.

Vállalkozók. 1989 utáni jelenség, a szénégetői csoport mellett megjelent egy tőkeerős forgalmazói réteg.

4. A farkaslaki emberek feketén, fehéren, szürkén, de mindig megéltek valahogy...

A szénégetők magángazdasági szempontjából vizsgálva a jelenséget kiderül, hogy az igen összetett és érzékeny problematikájú. A szénégetők állami termelői struktúrákba való alkalmazásától kezdve biztosított volt az állandó magas fizetés, a munkahely állandósága, ami vonzó hatással volt a már korábban is szénégetők csoportjára. A szénégetés a bányászathoz hasonlóan a harmadfokú veszélyességi típusú szakmák közé tartozik, így magától értetődően a fizetés is valami módon leképezi ezt a különbséget. A fentebb említett ellátási és elosztási rács szintén a szénégetőket favorizálta (lásd prémondázás). A szocializmus által vallott – de kevésbé sikeresen vagy következetesen gyakorolt – ideológia ugyan próbálta szabályozni azt, hogy az állami gazdasági egységekben dolgozók keresete ne lendüljön látványosan fölé egymásnak és az országos átlagkeresetnek. A szénégetők viszont köztudottan sokat kerestek a szocializmus ideje alatt: míg más iparágakban dolgozók 2000–3000 lejes havi elszámolást tudhattak magukénak, a szénégetők akár 8000–10 000 lejes fizetést is kaphattak. E többszörös különbség okát – a veszélyességi pótlékot is figyelembe véve – nyilván más dimenziókban kell keresnünk.

A fizetés mértékét a kisebb szektorok szintjén gazdasági felügyelő-biztosok, *előmunkások* határozták meg, az elvégzett munka mennyiségét és minőségét véve alapul az egyéni és a szektorbeli kvóták kiszámolásakor. A szénégetők azonban csakhamar felismerték, hogy bizonyos – szimbolikus vagy bármilyen gazdasági helyzetben valutaértékű – anyagi tőke befek-

tetésével (pl. szilvapálinka) olyan kapcsolati tőkére tehetnek szert, ami egész a nyugdíjazás pillanatáig folyamatosan aktivizálható.²² Hogy e széleskörű gyakorlat igazi tétjének hangsúlyát érzékeltetni tudjuk, egyetlen példával élünk. A tervbe vett házépítéshez szükséges anyagiakat a szénégető csak úgy gyűjthette össze rövid idő alatt, ha minél nagyobb fizetése volt, ennek pedig – a szimbolikus és/vagy anyagi befektetéseken túlmenően – egyik járható útja az volt, ha a felesége *jóban volt* (!) a brigáddal és az ellenőrzőbiztossal, aki a *sztátot*, a termelési jegyzőkönyvet állította ki. A szénégető többszörös fizetésének hivatalos háttérét ügyes manipulációval úgy sikerült elintézni, hogy az adott fizetést szétírták a család tagjaira, így azok mint alkalmazottak vehették fel a reális állami keresetnek megfelelő (szétosztott) pénzmennyiséget. A szocialista gazdaságpolitika kijátszására a mikroközösség *hallgatólagos társadalmi konszenzussal* a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkeformák egymásba való átjátszását, az átkonvertálhatósági lehetőségek széles feltételiskáláját teremtette meg, az informális gazdaság így teljes virágzásnak indult. Az ipari jellegű munkavégzésből származó pénzt mezőgazdasági vagy állattartásból származó hiánycikkre lehetett átfordítani (gabona, pálinka, hús), amelyek általában az informális társadalmi kapcsolatok fenntartása és gyarapítása szempontjából voltak nélkülözhetetlenek.²³ A tranzakciók ennek függvényében sokszor nem is a saját nyersanyagszükséglet beszerzését célozták meg, hanem e primér léptéken túlmutatva egy magasabb szintű, bonyolult gazdasági rendszerbe ágyazódtak.

A szénégetők ezen felül olyan informális technikákat fejlesztettek ki és ültettek folyamatosan gyakorlatba, amelyek által a széntermelés mennyiségének bemérésekor az eredményt statisztikailag saját javukra manipulálni tudták. Az előállított szén súlymértékben való meghatározásakor bevett eljárásnak számított, hogy a baksából kihúzott és vashordókba lapátolt szenet alaposan megöntözték, így méréskor az egyébként igen könnyű fajsúlyú faszén irreálisan megnőtt súlymértékeket mutatott.²⁴ Az akció sikerességéhez a mérőbrigáddal korábban kialakított kapcsolat biztosította a megfelelően „hivatalos” háttérrel. Hasonló, egyszerűbb, ám

²² Vö. SZABÓ Á. Töhötöm 2003, 120.

²³ SZABÓ Á. Töhötöm 2003, 105–125.

²⁴ A baksából kihúzott forró faszén általában megöntözték a meggyulás veszélyét elhárítva, a mérés azonban csak egy-két nap múlva történt, amikor újra meglocsolták a súlygyarapodás érdekében. Mondanunk sem kell: az eljárás illegális.

kockázatosabb eljárás volt az, amikor a lemért szénmennyiséget csupán jegyzőkönyvileg duzzasztották magasán a valós értékek fölé – ebben az esetben még szorosabb „gazdasági köteléket” feltételezhetünk a szénégető és a mérőbiztos között.

Létezett a nagy fizetésen kívül még egy, államilag biztosított tényező, ami szintén nagy vonzást gyakorolt a farkaslaki szénégetőkre: minden letöltött év után a munkakönyvbe hat hónap veszélyességi időjáradékot tüntettek fel, így gyakorlatilag a szénégető fiatalon vonulhatott nyugdíjba. (A rendszer következetességéből adódott, hogy az évek elteltével a fentebb említett *fantom-alkalmazottak* zsiros nyugdíjat élveztek a családfővel egyetemben.)

5. ...*sofőr s traktorista – mindenkiből szénégető lett!*

A szénégetés perspektívájából elemezve az adott időintervallumot (az 1960-as, 1970-es évek) arra a következtetésre jutunk, hogy ez az a periódus, amikor a szénégetés egy periférikus és alacsony presztízsű gyakorlatból faluspecifikus, a kétkezi munka státusának megfelelő szimbolikus pozícióba, sőt azon túllépve a jól megfizetett becsületes munka sorába emelkedett, elvonva az emberi erőforrásokat más termelési ágazatokból. Az interjúk statisztikáiból az derül ki, hogy az 1970-es évek elejére a falu foglalkozás szerinti megoszlása a következőképpen alakult: kb. 40%-a a lakosságnak a szénégetésből vagy a hozzá kapcsolódó munkálatokból tartotta fenn magát (a kevés föld és más, vagy jobb lehetőség híján rá voltak utalva a szénégetésre); kb. 30%-a a helyi állami gazdaságban dolgozott (a környező domboldalakon hatalmas gyümölcsöst létesítettek, a kevéske szántón gabonát termesztettek); a fennmaradó 30%-ot a városi központú, erősödő gyáripár szippantotta fel. A mezőgazdasági és az ipari szektorban dolgozókhöz képest a szénégetők a *spekulatív stratégiáknak* megfelelően jelentős többletbevételhez juthattak, ami a privát szféra kiépüléséhez, mikrotársadalmi szinten pedig a falu arculatának hangsúlyos megváltozásához vezetett. Mindezeket a jelenségeket a piaci integráció előzményeinek tekinthetjük, amelynek szükségszerű következménye volt a társadalmi struktúra változása is. Szelényi Iván kutatásaiból tudjuk, hogy az 1970-es évektől a redisztributív-bürokratikus társadalmi struktúra mellett egy piaci alapú hierarchia is megjelenik, mintegy megkettőzve így a társadalmi

tagolódást. Alternatív társadalmi folyamatként a proletarizáció és a káderré válás mellett megjelenik a polgárosodás is.²⁵

Az 1970-es évektől Farkaslaka látványos fellendülésnek indult. A távoli erdőségekben megszerzett pénz elsősorban új lakások építésére fordították, amelyek kivitelezésében, berendezésében a helyi tradicionális lakáskultúrától eltérően merész újításokat alkalmaztak, meghonosítva így a városi polgári lakásbelsőik divatban lévő típusait. Státusszimbólumnak minősült a kényelmes fürdőszobák kiépítése, a polgári értelmiségi mintára könyvespolccal, íróasztallal berendezett dolgozószoba, a komfortos, ám kihasználatlan vagy éppenséggel funkció nélküli szobák. Egy visszaemlékezés szerint az 1970-es évek egyik pártgyűlésén elhangzott adatok alapján Udvarhely rajonban az építkezés terén az első Korond, a második Farkaslaka, majd Agyagfalva és Székelyderzs következett.²⁶

A gazdasági prosperitás olyan anyagi javak megszerzésében mutatkozott, amelyek birtoklása a falu gazdasági struktúrájában egy-egy magángazdaság szimbolikus reprezentációját jelentette. 1975-ben a faluban még csupán három autó volt – mutat rá egyik beszélgetőtársunk, J. F. A farkaslakiak számára a házépítésen túl újabb státusszimbólumot a fokozatosan hozzáférhetővé tett személygépkocsik vásárlása jelentette. A magánvagyon gyarapodása azonban nem jelentette a szénégető gazdasági függetlenedését, az állami termelői rendszerből való kiszakadást, sőt, a felhalmozás mint tendencia volt érvényben lokális szinten a kommunizmus utolsó éveiben is. Az anyagiak funkcionálküliségig menő felhalmozása az életkörülmények túlbiztosításaként²⁷ a makrotársadalomban is működő tendencia, távolabbi célja a következő generáció anyagi viszonyainak bebiztosítása volt.

A kollektív gazdaságban dolgozó hivatalnokok és munkavezetők csoportjából is – a szénégetőkhöz hasonlóan – kemény gazdasági elit rekrutálódott, amely olyan felhalmozott állótökével rendelkezett, hogy az 1989-es fordulat után a makrotársadalmi-gazdasági bizonytalanságot kihasználva felvásárolhatta a korábban állami tulajdonú gazdasági ingatlanokat és a helyi gépparkot. Az új elit gazdaságcentrikus és piacorientált mentalitását

²⁵ Vö. CSITE András 1999, 154.

²⁶ Beszélgetőtársunk a szocialista időkben a falusi értelmiségi elit tagjaként nagyobb rálátással bírt a közösségi problémákra, így az általánosabb statisztikákat is ismerte.

²⁷ A fogalmat a Székelyföldön tapasztalt hasonló gazdasági irányzatok leírására a KAM vezeti be. Lásd BIRÓ A. Zoltán et al. (szerk.) 1995, 139.

bizonyítja az a tény, hogy az újonnan birtokba vett kollektívépületeket rövid idő leforgása alatt szénszortírozó, -csomagoló és -tároló helyiségekké alakították, megalapozva ezzel egy új gazdasági berendezkedés és mentalitás, a nyugati mintájú, versenyképes vállalkozói kultúra jövőjét.

6. Nekik az istenük a pénz!

1989 után a falu életében bekövetkezett leghatározottabb változást a vállalkozói kultúra megjelenése okozta. A falu gazdasági szerkezetének hirtelen megváltozása a lokális társadalom működésének egészére kihatással volt, a mikroközösség szerkezetének gyökeres átalakulását eredményezte. A fordulat utáni leghatékonyabbaknak bizonyuló gazdasági stratégiák 95%-át a szénégető vállalkozások milliárdos tőkeforgalmú vállalkozásokká való kinövése jelenti. Az átalakulást az antropológiában is meghonosodó *kilődulás* (take-off) közgazdasági fogalommal írhatjuk le.²⁸ A fogalom alatt mi a piacgazdaság irányába mutató vállalkozói kultúra kialakulásának rövid intervallumú folyamatát értjük, amelyet gyors gazdasági növekedés követ.

Clifford Geertz szerint az elmaradottabb, nem piaci gazdaságok átalakulását és gyors fejlődésnek indulását egy lassú társadalmi és kulturális átalakulás előzi meg.²⁹ A farkaslaki vállalkozói kultúra kialakulása, működése esetében szükségesnek tartjuk megvizsgálni, hogy a látványos, dinamikus váltást valóban társadalmi/kulturális átalakulás előzte-e meg, illetve amikor egy székelyföldi falu közelmúltjának és jelenének legfontosabb jelenségeiről beszélünk, a mikrotársadalom működésének szempontjából hova helyezük azokat a változásokat, amelyeket a vállalkozói kultúra megjelenése okozott.

A kutatás idején működő önálló vállalkozások egy differenciált struktúrájú gazdasági berendezkedést sejtetnek. A hazai és nyugati piacon való sikeresség – a piac mérete, a tőkeforgalom nagysága, de leginkább a nyereség kvantitása – függvényében a szénrel kapcsolatos vállalkozások a mikroközösség perspektívájából erőteljesen hierarchizáltak. A struktúra legalsóbb szintjén lévők a Magyarországra irányuló munkamigráció egy

²⁸ Walt Witman Rostowot idézi KUCZI Tibor 1998b, 168.

²⁹ Clifford Geertzét idézi Uo.

sajátos formáját alakították ki: magyarországi nagyvállalkozókkal kötnek szerződést időszaki szénégetésre. Ők kivétel nélkül szénégetők voltak 1989-et megelőzően is, a szénégető mesterségbe hagyományos módon szocializálódtak. Ez a csoport csupán annyiban tekinthető vállalkozónak, hogy minimális tőkekockázattal, megfizetett munkaerővel végzi el a Magyarországon felvállalt munkát. A környező falvakból felfogadott embereket – a gyenge gazdasági helyzetű, marginális társadalmi pozíciójú falubelieket, vagy valamelyik szomszéd falusi, hasonló helyzetben lévő, sok esetben cigány munkaerőt – még ma is *szolgáknak* nevezik. A felvállalt munka utáni részesedés teljes mértékben az övék, segítőiknek fizetést adnak az elvégzett munka fejében. Az így megszerezhető összeg kb. duplája az itthon hasonló munkával kapott pénzmenyiségnek, ez az egyetlen biztosítéka a munkamigráció sikerességének, népszerűségének. 1989 után ez a fajta munkavállalás folyamatosan működő gyakorlatként a farkaslaki szénégető nagyvállalkozások felhívásának meghatározó összetevői volt. Az időszaki migráció a család egészét érinti. Az önálló lábakon álló gazdasági tevékenységet űző csoport tagjai a legnépesebb kategóriáját alkotják a falu társadalmának.

A következő típust azok a szénégető vállalkozók alkotják, akik egy bizonyos forgótőkével rendelkezve fel tudnak vásárolni annyi fát, amely elegendő ahhoz, hogy nem elszegődve, hanem saját maguknak égethessenek. Legnagyobb részük helyi nagyvállalkozóknak adja el a szenet, de olyan is van, aki a hazai piacra közvetlenül, a felvásárlók megkerülésével tud eljutni. A befektetett tőkéhez képest 200%-os nyereségre tesznek szert, kb. egy hónap leforgása alatt. Egy sajátos pénzkezelési technikának a működtetéséről van itt szó, amelynek lényege, hogy a befektetett tőke nagysága állandó (nem bővítik a vállalkozást), a vállalkozásból szerzett nyereséget pedig folyamatosan visszaáramoltatják a háztartásba, státusszimbólumok megszerzésére fordítják, vagy pedig beépítődnek az utódok életvezetési stratégiáiba. Ezt a gyakorlatot véleményünk szerint a paraszti mentalitás és gazdálkodási gyakorlat is támogatja, amely nem enged meg túl nagy kockázatvállalást, a helyes mértékek és arányok betartásának része a befektetett anyagi javak módszeres visszafordítása is a gazdaságba.³⁰

Ennek a vállalkozói típusnak egyik képviselője G. is, aki Farkaslakától nem messze, a Kalonda tetőn égeti a szenet. A munka legnagyobb részét

³⁰ Vö. FÉL Edit – HOFER Tamás 1997.

egyedül végzi, csak néha fogad fel alkalmi segítőt. Kb. 100 milliós tőké³¹ aktivizál rendszeresen, nyereségének kalkulálásakor saját munkájának értékét nem veszi számításba. A hagyományos paraszti gazdálkodásban a mezőgazdaság történeti változása folyamán profitra hasonló módon a legtöbbször csak úgy tehetek szert, hogy állandóan növelték a gazdálkodói tevékenységbe befektetett munkát, amit profit esetén a paraszti mentalitásnak megfelelően sosem kalkuláltak. Az önállósodásához szükséges tőkéjének jelentős részét már a múlt rendszerben folytatott ügködési révén szerezte, más részét megtakarított fizetéséből, újabban nyugdíjából, ügyeskedő piacorientált gazdálkodói tevékenységéből gyűjtötte össze. Az egyik fia, egy belföldi szállítócég alkalmazottja foglalkozásából adódóan (kamionsofőr) könnyen kialakította azokat a piaci kapcsolatokat, amelyek révén az apa az általa előállított szenet kedvező árfeltételek mellett eladhatja. A szén szállítását a lehető legkedvezőbb feltételek mellett szintén biztosítani tudja a fia által. Látható tehát, hogy G. vállalkozásába szaktudását, piacorientált gazdálkodói gyakorlatát konvertálta át, ügyesen kiaknázva a fia foglalkozásából adódó kedvező stratégiai helyzetet is. A fa megszerzésében korábbi kapcsolatait aktivizálja (fejlett kapcsolathálóját a társadalmi pozíciók viszonylagos stabilizálódásával a változás után is sikeresen kamatoztathatta), elérve azt, hogy az informális gazdaság³² helyi konjunkturális helyzetében is sikeres tud maradni. A hagyományos társadalomtudományi felfogás szerint a „családiasság” (*familism*) és a gazdasági fejlődés egymással össze nem illő tényezők, mert a weberi tanítás szerint – „az atyafiság a gazdaság bilincse” – a család gyengíti a munkára, befektetésre irányuló egyéni törekvéseket.³³ Ezzel ellentétben úgy tűnik, hogy Farkaslakán a vállalkozói kultúra továbbfejlődésének, versenyképessé válásának egyik biztosítója a vérségi kapcsolatokon alapuló gazdasági együttműködés. G. másik fia például az apja által biztosított indulótőkével működtet sikeres, az apjától eltérő kereskedelmi vállalkozást. A falu központjában szupermarketet, kocsmát és internet kávézót működtet, amely jól jövedelmező, sikeres vállalkozásnak bizonyult.

A vállalkozók csoportjának egy újabb rétegét az *égettetők* alkotják, akik nem égetnek szenet (de a nyitás előtt egy részük szénégető volt), hanem

³¹ A kutatás idején ez 2500 eurónak megfelelő összeg volt.

³² Informális gazdaság: mindenfajta olyan tevékenység, amely az egyének jólétével kapcsolatos munkát jelenti, akár kíséri azt pénzmozgás, akár nem. SZABÓ Á. Töhötöm 2003. 111.

³³ KUCZI Tibor 1998b, 178.

megfelelő tőkével rendelkeznek ahhoz, hogy az állami tulajdonban lévő erdők felvásárlása körül kialakult versenyhelyzetben megfelelő mennyiségű fát tudnak beszerezni a szén ipari méretű kitermeléséhez, valamint biztosítani tudják az ehhez szükséges munkaerőt.³⁴ Ezek helyi szinten közép vállalkozásoknak felelnek meg, a szén a helyi nagyvállalkozóknak adják el, gazdasági függetlenségüket ezek egymással való állandó konkurrálása biztosítja. Nincsenek külföldi piaci kapcsolataik. Mivel legnagyobb részük valamikori szénégetőkből, vagy azok fiaiból rekrutálódott, főként a szénégetés megszervezéséhez, a fának a fekete gazdaság hálóján keresztüli megszerzéséhez vannak aktivizálható kapcsolataik, valamint átkonvertálható szaktudásuk jó minőségű, a nyugati piaci normáknak megfelelő szén előállításához. Legnagyobb részük szintén közvetlenül a változás után kezdett vállalkozni, akik pedig később fogtak hozzá és kedvező stratégiai helyzetüknél fogva sikeresek is voltak (pl. az erdészet alkalmazottai révén az információáramlás közvetlen hozzáférői voltak, emellett jelentős átkonvertálható kapcsolati tőkére tettek szert), szintén ennek a csoportnak a stratégiáit követik. Stabil pozíciójukat a lokális társadalom gazdasági rendszerén belül meghatározza az, hogy kezdetben közös erővel próbáltak ellenőrzést gyakorolni az erőforrások fölött, de miután egy kis tőkére tettek szert, különváltak és önálló vállalkozásokba fogtak.

A struktúra legfelső szintjén lévő farkaslaki szénégető *nagyvállalkozások* képezik a falu gazdasági/társadalmi életében a hagyományos életvezetéshez képest bekövetkezett leghangsúlyosabb vertikális elmozdulásokat. Az 1989-es nyitás után azoknak a szénégetőknek sikerült vállalkozásaikat nyugati tőkenagyságú családi vállalkozássá fejleszteniük, akik a leghamarabb kapcsolatba kerültek a nyugati felvevőpiacokkal és a leghamarabb monopolizálni tudták a helyi szénelőállító piacot, valamint a legnagyobb ellenőrzést tudták kifejteni a helyi és a környező erőforrások, az erdők fölött.

Egy 1993-as, magyarországi képzettséggel kapcsolatos vizsgálat eredményei szerint az önállók³⁵ iskolázottabbak a keresők átlagánál, sőt egyes

³⁴ A szénégető vállalkozások esetében az erdők felvásárlása nem az erdő területének saját tulajdonba juttatását jelenti, hanem azt, hogy az árveréseken a fát a „saját lábán”, azaz a kitermelés jogát vásárolják meg. A versenyhelyzetnek megfelelően ezekben a tranzakciókban is kapcsolati tőke a legfőbb kulcs az érvényesüléshez, a hivatalos felszín leggyakrabban önkormányzati szinten manipulált aukciókat takar.

³⁵ A szerző fogalomértelmezésében az *önállók* és a *vállalkozók* szinonim fogalomként szerepelnek. Lásd KUCZI Tibor 1998b, 157–171.

vállalkozói rétegek kivételesen jól képzettek. A kft.-tulajdonosok és betéti társaságok, illetve vezetőik csoportjába való belekerüléshez minimális feltétel a középszintű végzettség.³⁶ A magyarországi mintától eltérően a farkaslaki jól menő vállalkozások alapítói nem rendelkeznek közép- és felsőoktatási képesítéssel, az oktatás tehát semmilyen támpontot nem nyújt annak megértéséhez, hogy a szénégető vállalkozók közül kik lettek a leg-sikeresebbek. Weber szerint az önállósulók olyan képességekkel rendelkeznek, amelyek alapvető feltételei annak, hogy gazdasági javukat, szakmai tapasztalataikat és anyagi eszközeiket megfelelően kombinálhassák a piacra lépés érdekében.³⁷ A vállalkozók pszichikai motivációit kutatva Joseph Schumpeter (1982) arra a következtetésre jut, hogy a nyereség- és hatalomvágy, az uralkodni akarás jelenti a kimozdító erőt a vállalkozás irányába, s lényegében e lélektani ösztön hajtóerejének tulajdonítja a gazdasági fejlődést is az új termékek, új technológiák kidolgozásának és új piacok felkutatásának legfontosabb mozgatórugójaként.³⁸

A vállalkozói életutak elemzéseiből az derült ki, hogy a nagyvállalkozók legnagyobb része közvetlenül a kommunista diktatúra megbukása után, a határok megnyitásával magyarországi munkavállalásaik során kerültek kapcsolatba a nyugati felvevőpiaccal. A németországi és svájci cégek képviselőivel magyarországi közvetítőkön keresztül léptek üzleti kapcsolatra. Hazatérve ők voltak azok, akik meg tudták vásárolni a szén csomagolásához, őrléséhez, raktározásához stb. szükséges állami gazdasági épületeket, raktárhelyiségeket. Ezt megelőzően a kommunizmus alatt egyesek olyan alternatív gazdasági tevékenységet folytattak, mint a Magyarországról behozott élvezeti cikkekkel való illegális ügyeskedés (*seftelés*). Az ehhez hasonló tevékenységekből származó piaci kapcsolataikat vállalkozásaik beindításakor szintén aktivizálni tudták. A változás után, amíg a korábban földdel bíró gazdák visszakapott földjeiken a mezőgazdaságból próbáltak megélni, addig a mikrotársadalomnak ez a csoportja, földdel nem rendelkezvén, alternatíva keresésére kényszerült. Őket nem kötötte a kockázatot mindig kiküszöbölni igyekvő paraszti mentalitás, más alternatíva hiányában ennél a rétegnél a kockázttalás gazdasági- és életstratégiává alakult. E tevékenységek azonban alacsony társadalmi presztízsűek³⁹ voltak, ennek

³⁶ Vö. KUCZI Tibor 1998b, 156.

³⁷ Max Weber idézi KUCZI Tibor 1998b, 157.

³⁸ Lásd KUCZI Tibor 1998b, 158.

³⁹ Vö. BORSOS Endre et al. 1999, 43.

felvállalása azonban e perifériális csoportnak adott helyzetben egyedüli felzárkózási lehetősége volt. Külföldi munkamigrációjuk alatt meglehetősen árnyalt képet kaptak az ottani kiskereskedők és vállalkozók üzleti stratégiáiról, a kis léptékű kereskedés, a piacorientált gondolkodás pedig a mindennapok életvezetési gyakorlatához korábban is hozzátartozott. Ezek az emberek tehát a maguk módján felkészültek a vállalkozói tevékenység betöltésére, annál is inkább, mivel ezek a kezdeti szakaszban informális technikák alapján működtek és működik jó részük ma is.

A nagyvállalkozások megszilárdulásának fontos tényezője volt az üzleti kapcsolatok folyamatos építgetése mellett, hogy ezek adminisztrálását, jogi ügyleteit fizetett szakemberekkel oldották meg. Tulajdonképpen csak azok a vállalkozások tudták biztosítani monopolhelyzetüket a helyi energiaforrások ellenőrzése fölött és tudták megtartani a nyugati piacot, akik szakképzett munkaerőt is megfizettek és a vállalkozások jogi és adminisztratív ügyeit menedzselni tudták. Amellett, hogy felvásárolták a helyi közép- és nagyvállalkozók által termelt szenet, maguk is égettetőkké váltak, azaz több szénégető csoport munkaadójaként hatalmas mennyiségű szenet égettettek folyamatosan.

Látható tehát, hogy az ilyen típusú vállalkozások működését mélyen meghatározza az informális és a formális technikák összekapcsolódása. Amíg helyi szinten a munkafolyamatok megszervezése, az erőforrások ellenőrzése informális technikák alapján történik, addig a vállalkozások üzleti része formálisan működik.

Nyilvánvaló külső okok mellett, amelyek lényeges szerepet játszottak a gazdasági prosperitásban, és amelyek között a helyi energiaforrásokra vonatkozó jogi/politikai viszonyok rendezetlenségét említhetjük, minden bizonnyal jelentős szerepet játszott az a vállalkozói mentalitás és gyakorlat is, amelynek eredményeként ezek a vállalkozások fokozatos fejlődésen mentek keresztül és magas tőkeforgalmú gazdasági egységekké nőttek ki magukat. A piac-centrikus mentalitás ennél a csoportnál korábban sem volt idegen, ami valószínűleg a szénégetés sajátos helyzetéből fakad, mivel a szénégetés egyike azoknak a sajátos népi foglalkozásoknak, amelyek nem közvetlen fogyasztásra, hanem fogyasztási cikket előállító más mesterségek céljaira termelnek.⁴⁰ A kockázatvállaláshoz, a vállalkozói mentalitás kialakulásához minden bizonnyal az informális gazdaságban

⁴⁰ Lásd KÓS Károly 1978, 71.

való tevékenységük is hozzájárult, mivel talán épp a második gazdaság az, ahol az autonómiára törekvés, a piaci koordinációnak való teljes alárendelődés a legerősebb.⁴¹

A fa megszerzése körül kialakult éles konjunktúra mellett az újító vállalkozói magatartás konkrét gazdasági hasznot eredményezett. Lényeges gazdasági haszonnal járó momentum volt például az, hogy a szemet helyben csomagolták a nyugati piac kívánalmainak megfelelően különböző méretekben. Egyes vállalkozók fűrészmalomot kezdtek működtetni, az általuk gyártott rakodólapokat jogilag levédették, az általuk forgalmazott szén csak ezeken exportálható. Ez azt jelenti, hogy a sokszor egyébre nemigen hasznosítható, hulladék fából előállított ún. *europaletták* előállításuk költségének több tízszeresét fordítják vissza. A helyes gazdasági felismerésekre utal az is, hogy a nagyvállalkozók közül öten közös kft.-t alakítottak, amely ma Farkaslaka széntermelésének ipari méretű exportját valósítja meg. A társaság közgazdasági és jogi szakembereket is alkalmaz, saját internetes honlapon népszerűsíti termékeit, biztosítja a piac folytonosságát. A legnagyobb tőkével rendelkező vállalkozók azonban továbbra is szabadúszókként tevékenykednek.

Nagy gazdasági hasznot hozó vállalkozásnak bizonyult a *kokszgyártás* beindítása is, amely teljesen új keletű vállalkozás, korábban nem volt rá precedens, ahogy hiányzik a farkaslaki szénégető hagyományokból is. Piacának megtalálása egyértelműen a farkaslaki vállalkozók receptivitását, a legújabb piaci igények érzékeny lereagálásának képességét, helyes gazdasági mérlegelését, gazdasági kompetenciáját bizonyítja. A nyugati technológiát ötletes helyi találmányokkal kombinálva az addig felhasználatlan, szemétként kezelt szénporból jó minőségű kokszot állítanak elő, amely rendkívül jól is jövedelmez. Kifizetődő vállalkozásnak bizonyult a *fűrészpor* kereskedelmi haszonra való fordításának kísérlete is, amely korábban hasznosíthatatlan hulladéka volt a szénvállalkozások körül működő fűrészmalomoknak. A csomagolt fűrészport szintén a nyugati piacra dobták, ahol a mezőgazdaságban hasznosítják (állatok almozására). Látható tehát, hogy a farkaslaki *szenes vállalkozók* esetében olyan mentalitással találkozunk, melyet a pénzbevétel maximalizálása érdekében a piaci újítások bevezetése, a magas kockázatvállalás jellemez.⁴²

⁴¹ Vö. BORSOS Endre et al. 1999, 43.

⁴² Uo., 41.

Ha összegezni próbáljuk a falutársadalom széngazdaságban érintett rétegeinek hierarchizált struktúráját, látni fogjuk, hogy a legalsó szinten a munkaerejét áruba bocsátó szénégető munkás áll, aki a befektetett munka függvényében körülbelül havi 130–150 eurónak megfelelő fizetséget kap. Ő az, aki – bár nem tartozik a vállalkozói struktúrába – tevékenységével fenntartja és gazdaságilag gyarapítja a szénégetésben vállalkozóként implikált csoportok tagjait. A vállalkozói struktúrát áttekintve az alábbi rétegeket találjuk:

Magyarországon égetők. Szezonmunkások, leszerződnek, a családdal vagy segédekkel dolgoznak, keresetük az itthon égetők fizetésének legalább duplája.

Magánégetők. Elegendő forgótőkével rendelkeznek a faanyag felvásárlásához, saját maguknak égetnek, segédekkel alkalmaznak, helyi nagyobb vállalkozóknak adják el a szenet, piaci kapcsolataik szűkebbek.

Égettetők. Erdőrészeket vásárolnak, kiégettetik, a legnagyobb cégeknek adják el exportra, de emellett belföldi üzleteket is kötnek.

Nagyvállalkozások. Felvásárolják a farkaslaki széntermelést, exportálják. A szén ipari méretű égettetésével, a falu széntermelésének a forgalmazásával foglalkoznak. A gazdasági haszon természetesen az ő esetükben a legnagyobb.

7. Ismerjük, kik voltak!

A farkaslaki szénégető vállalkozói réteg kialakulásával a falu társadalmának gyökeres átstrukturálódása ment végbe. Ha ezt a változást antropológiailag interpretálni akarjuk, akkor meg kell vizsgálnunk azokat a tipikusnak mondható feltételeket, amelyek objektíve adottak voltak ahhoz, hogy egy évtized alatt egy új vezetői pozícióba került falusi elit alakuljon ki. A vállalkozói életutak tanulmányozása során olyan tipikus okságok merülnek föl, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy a székelyföldi falu társadalmi működésének változását folyamatszerűen ragadjuk meg. A szénégetés történeti áttekintésénél említettük, hogy egy alacsony presztízsű tevékenységi formáról van szó, amely a falu szimbolikus univerzumában az önállótlanág, a földnélküliség, a nincstelenség negatív értékítéleteit konnotálta. Említettük azt is, hogy a szénégetés ugyanakkor számos, sokszor periferizált egyén életszervezésébe, gazdálkodói stratégiájába

épült bele. A vállalkozói életutakat figyelve láthatjuk, hogy sokszor kapcsolódási pont van az élethelyzetből fakadó gazdálkodói stratégia és az ezzel járó különféle tőkehalmozás (kapcsolati, szakmai), valamint a vállalkozók mai önállósodása között. Mivel az 1989 után induló vállalkozók mindegyike szénégető volt, statisztikai értelemben a legjobb esélyekkel indulhattak, hogy a szakmájukból és a választott élethelyzetükből adódó különféle tőkeformákat kereskedelmi haszonná konvertálhassák. Említettük már, hogy ők voltak azok, akik tőkével rendelkeztek a kollektívépületek megvásárlásához, a legjobb kapcsolati tőkével bírtak a szénégetés területén, valamint korai magyarországi munkavállalásuk révén „helyzetbe” kerültek és nyugati piaci kapcsolatokat építettek ki.

A szénvállalkozások fellendülését a felsorolt tényezőkön kívül még egy igen lényeges makrogazdasági folyamat, az infláció fokozott mértéke segítette elő. Az 1990-es évek legelején felvett állami hiteleket két-három év leforgása alatt úgyszólván a zsebükből törleszthették a pénz gyors értéktelenedése következtében. Hogy egy szemléletes példával szolgáljunk, 1991–92-ben egy Saviem típusú tehergépkocsi felvásárlási ára 400 000 lej körül mozgott, ugyanezt a gépkocsit alig két évvel később már 15 millióért adták el. Az állami bank által már lekötött hitelek és a kamatláb mértéke azonban nem változ(hat)ott, így az országos gazdaságot sújtó pénzromlás ezeknek a vállalkozóknak komoly gazdasági hasznot hajtott, a tőkeszerzés egyik leggyorsabb és legsikeresebb módja volt. Ilyen típusú gazdasági sikert azonban csak az könyvelhetett el vállalkozásának, aki az 1990 utáni zűrzavaros években állami kölcsönöket mert igénybe venni. A valósághoz még az is hozzátartozik, hogy ezek a bravúros üzleti fogások a hitelek felvételének idején még előreláthatatlanok voltak, az érintettek is csupán menet közben ismerték fel előnyös helyzetüket, a nyereség tehát egyértelműen véletlen folyamatok egybejárásának tulajdonítható.

Mint minden vállalkozói struktúrában, a farkaslaki szén gazdaságban is voltak kevésbé sikeres vagy éppen sikertelen próbálkozások egy-egy vállalkozás fölfuttatására. Kik ezek a *sikertelenek*, milyen kedvezőtlen gazdasági folyamatok állnak balsikerű vállalkozásaik háttérében? Az elsőként indulók Farkaslakán kivétel nélkül jól menő vállalkozásokat fejlesztettek, ők azok, akik monopolizálták a szénpiacot, akik a későbbi versenyhelyzetben abszolút előnyt élveztek a bekapcsolódókkal szemben. A kérdés megválaszolásában ismételten a társadalmi kapcsolatok szférájára helyeződik a fő hangsúly, ugyanis a vállalkozói struktúra átvilágítása során ez

bizonyult a legalapvetőbb faktornak, amely messzemenő biztosítéka lehetett egy vállalkozás stabilitásának. Felméréseink azt bizonyítják, hogy a közvetlenül 1989 utáni vállalkozások jogi hátterét egy annyira stabil, a kommunizmus idején kialakított kapcsolatháló révén sikerült lebonyolítani, amely társadalmi-politikai pozíciójánál fogva teljes körű biztonságot nyújthatott az adóhatóságok ellenőrzései esetében. E szociális tőke hiánya a fiatal vállalatok esetében a széngazdaság természeti erőforrása, az erdők felvásárlása körül érezte hatását: nagy mértékben lassította és bürokratizálta a tulajdonszerzés folyamatát.

A vállalkozásba fektetett tőke volumene szintén döntően befolyásolta a vállalkozás sikeres kimenetelét: arra is van példa, hogy a széniparba viszonylag későn kapcsolódó vállalkozó nagyobb anyagi ráfordítással a már „befutott” nagyvállalatok forgalmát is megközelítette. A később induló vállalkozók általában abba buktak bele, hogy a magángazdaság bővítésének hagyományos mintájára kevesebb tőkeráfordítással számítottak fokozódó mértékű haszonra szert tenni, így a már stabil tőkeforgalmú nagyvállalkozások valósággal leszorították a felvevőpiacról ezeket. Ezen felül szerepet játszott az is, hogy a későbbben vállalkozók lemaradtak környékbeli erdőségek felvásárlásáról, ezáltal távolabbi régiók (Szeben, Brassó, Maros megyék) vágtereire szorultak, így kisebb vállalkozások esetén a nyereséghez viszonyítva aránytalanul megnőtt a befektetés mértéke. A hazai és nyugati piac telítettsége pedig olyan további buktatót jelentett, amely végérvényesen beszűkítette a széngazdasági önállóságra törekvők választási alternatíváit. Summázva tehát elmondhatjuk, hogy a *sikertelenek* azok a vállalkozók voltak, akik a cégalapítás időbeli eltolódásából fakadóan nem törhettek be rögtön az 1990-es évek elején a szénpiacra – így komoly hátrányba kerültek, kapcsolathálójuk nem biztosított elég alapot az információk gyors áramlásának, a felmerülő nehézségeket viszont nem tudták kiküszöbölni, ezért – több esetben számottevő anyagi veszteséggel – még friss vállalatuk feladására kényszerültek.

A fentiek alapján feltételezhetnénk, hogy a kedvező gazdasági adottságok fokozatosan olyan konstellációba álltak össze, amely ésszerű kihasználása, ellenőrzése és racionális irányítása vektorszerűen mutatott a mai nagyvállalkozások irányába. Bármily abszurdnak is tűnik, a *sikeresek* életútjait elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy a vállalkozások gazdasági dinamikája, nagyfokú sikeressége és a vállalkozók alacsony képzettségi foka között ok-okozati összefüggés van. Az 1990-es évek

legelején a makrogazdasági zűrzavar és bizonytalanság közepette az első vállalkozók olyan bravúros üzleti manővereket hajtottak végre, amelyek rizikófaktora magasán ívelt fölé a közgazdaságilag biztonságosnak ítélt üzleti akcióknak. *Nem volt annyi esze, mennyi szerencséje* – fogalmazott tömören egyik beszélgetőtársunk, utalva e periódus üzletkötéseinek gazdasági-jogi bizonytalanságaira. Bourdieu-vel élve: korántsem voltak birtokában a helyzetre vonatkozó összes információnak, amiket az ésszerű cselekvés megkövetelt volna.⁴³ A vállalkozás rentabilitása abban az esetben volt fokozható, ha már a felhasznált nyersanyagot a kapcsolati tőke aktivizálásával a korrupció különféle módozatain keresztül leértékelt áron vásárolhatták fel. A többhektáros erdőrészek, a kiszemelt vágterek állami vagy éppen tisztázatlan tulajdonból a feketegazdaság informális hálóin keresztül rövid idő alatt átgyűrűztek a szénvállalkozások tulajdonába.

8. A falusi elit (át)strukturálódása

Láttuk, hogy a 70-es évektől a szénégetést folyamatosan művelők a falusi értelmiségi elithez és a mezőgazdasági szektorban dolgozókhöz képest látványos tőkegyarapodást értek el. A szénégetési gyakorlat tehát fokozatosan azt eredményezte, hogy művelőinek gazdasági pozíciója lokális szinten egyfajta *gazdasági elit* státust sejtessen. Társadalmi rétegződés szempontjából vizsgálva a falut könnyen észrevehetjük, hogy egy olyan réteg kerül az értelmiségi elittel szemben cselekvőképes hatalmi státusba, amelynek korábban nem volt beelátása a falu hatalmi-politikai és adminisztratív rendszerébe. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági szektor hivatalnokaiából is egy szűk réteg verbuválódott, amely, hasonlóan a szénégetők csoportjához, komoly anyagi háttérrel rendelkezett, tökéletesen felkészülve egy esetleges privatizációra. A szénégetők hatalmi (elit)legitimitása tehát gazdaságilag alapos indokot jelentett, a mikrotársadalom klasszikus (értelmiségi) elitjének szimbolikus elit-sémájába azonban képzetlenségük folytán csupán gazdasági szempontból nem kerülhettek bele. A hagyományos szénégetői viselkedéssel semmiképp össze nem egyeztethető városi-polgári életvezetés, térhasználat (nyugati típusú lakások építése, modern enteriőrök kialakítása) reakciójaként az értelmiségi réteg

⁴³ Vö. BOURDIEU, Pierre 1978, 242.

szigorúan elhatárolódott mind a mindennapi élet, mind a szimbólumok szintjén az újfajta hatalmat képviselő csoporttól.

Az 1990-es évek elitkutatásai arra keresik a választ, hogy hogyan érintette a közép-kelet-európai társadalmi változás a kommunizmus ideje alatt hatalmat gyakorló elitet, milyen összefüggések vannak kommunista és a posztkommunista elit között. Szelényi Iván és Szelényi Szonja közös tanulmányukban V. Pareto elméletének revíziójával különbséget tesznek az elit-újratermelés (*reprodukciónak*) és elit-körforgás (*cirkulációnak*) között.⁴⁴ A reprodukció elmélete abban áll, hogy: „a kelet-európai forradalmi változások nem befolyásolták az elitréteg társadalmi összetételét. Ez azért van, mert a régi nómenklatúra elitnek sikerült az osztálystruktúra élén maradnia, így most belőlük alakult ki a vagyonos polgárság.” Az elit-cirkuláció elmélete szerint „a posztkommunizmusba való átmenet szerkezeti változást hozott az osztályhierarchia élén: új alapelvek alapján új embereket helyeznek a vezetői pozíciókba.”⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy a farkaslaki vállalkozói társadalom kialakulása és hatalmi pozicionálódása esetében egyfajta elit-körforgásról kell beszélnünk, mint a régi elit leváltásának folyamatáról. Ha viszont figyelembe vesszük azt, hogy mai elit kialakulásának kezdeti fázisa a kommunizmus utolsó évtizedére nyúlik vissza, amikor a gazdasági téren történt előrehaladás már bebiztosítani látszott számukra a gazdasági elit státust, szembeállítva így a nómenklatúra elitet a szociálisan még nem kanonizált, de már hangsúlyosan jelenlévő gazdasági elittel, rá kell jönnünk, hogy a jelenség nem írható le csak egyik vagy másik elmélet alapján. A két séma között átfedés tapasztalható abban az értelemben, hogy az 1989 után Farkaslakán végbement elit-körforgás azt jelentette, hogy társadalmilag elfogadottá vált a gazdasági elit státusa, legitimmé vált különutas választott életstratégiája (akár visszamenőleg is), azaz – sarkítva – az elit-reprodukciónak hangsúlyosabb méreteket öltött: a már kialakult/kialakulóban lévő társadalmi rétegződés megszilárdult, sőt tovább fejlődött a gazdasági elit által szabott irányba. Az értelmiségi elit helyzete az osztálystruktúra élén szimbolikussá vált, vagyonos polgárság sem alakult ki belőle, a kommunizmus gazdasági elitje (szénégetők, tszhivatalnokok) azonban sikeresen átmentette felértékelődött pozícióját és

⁴⁴ Lásd BOZÓKI András 2003, 14–15.

⁴⁵ Szelényiék tanulmányát, illetve a két elméletet szintén Bozóki András ismerteti. Lásd BOZÓKI András 2003, 14–15.

gazdasági javait az új rendszerbe. Az elit-reprodukció és elit-cirkuláció szinkretizmusát a szénégetők–vállalkozók perspektívájából leginkább az *elit-konzolidáció* (megerősödés) fogalmával fejezhetnénk ki, utalva ezzel az 1989 előtt periférikus helyzetű, de jelenlévő gazdasági elit posztkommunista felfejlődésére, legitimmé válására, folytonosságára. Az új réteggel egyidőben az értelmiségi elit is átkonvertálta tekintélyelvű értékeit, ezek azonban a megerősödő posztkommunista menedzserizmus⁴⁶ hatalmi törekvéseinek hatására retrográd folyamatként egy önmagába forduló réteget eredményeztek.

A fentiek alapján érthető, hogy az egyes nyugati mintáktól eltérően Farkaslakán az értelmiségi elit semmilyen szerepet nem játszott abban, hogy egy vállalkozói szubkultúra tagjai mára milliárdos tőkeforgalmú piacot teremtsenek. Franciaországban például az elit volt az, aki a dél-nyugat francia borok köré mítikus hagyományt komponált, ezt a kulturális tőkét pedig kereskedelmi haszonra fordította.⁴⁷ A francia modelltől eltérően, amíg a farkaslaki értelmiségi elit ma a múltba forduló kulturális értékek mentén reprezentálja önmagát (pl. Tamási-kultusz), addig létezik egy vezető hatalmi pozícióba került gazdasági elit, amely egy teljesen új kultúrát forgalmaz és reprezentál: *Láttatok a házát. Azt kérdezte valakitől, hogy mitől nevezetes Farkaslaka. S az illető azt mondta, hogy Tamási Árontól. S azt mondta: „Nem! A fekete széntől, s a pénztől.”* Az értelmiségi elit szimbolikus attitűdje a rendszerváltozás utáni lokális társadalmi folyamatokhoz: a bizonytalanság, az introvertált, elhatárolódó magatartás. A mikroközösség, az értelmiségi elit és a vállalkozói elit életstratégiáinak szembeállításakor a divergenciát alapfokon a munka mértéke, a munkához való viszony és a hagyományhoz való viszonyulás jelenti. Egyetértünk azzal, hogy egy közösségben a kultúrák azon a szinten hajlanak el egymástól, amikor a nyers szerzési ösztön elszabadul, és többé nem tartja kordában a hagyomány.⁴⁸

Kérdésként tevődhet fel, hogy a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező gazdasági elit az utódok értelmiségi pályára való irányításával kitermel-e egy értelmiségi réteget, szükségesnek látja-e a gazdasági siker összekap-

⁴⁶ A kifejezés jelentése az, hogy az új posztkommunista elit hatalmát legfőképp a tudás, a szakismeret, a szimbólumok manipulálása, röviden a *kulturális tőke* alapján gyakorolja. Eyal–Szelényi–Townsend (1997) tanulmányát idézi BOZÓKI András 2003, 21.

⁴⁷ ULIN, Robert C. 1998.

⁴⁸ KUCZI Tibor 1998a, 153–155.

csolását az intellektuális felfejlődéssel? Választ a vállalkozók gyerekeinek (önkéntes vagy irányított) pályaválasztását vizsgálva találhatnánk, a kérdés ellenben egyelőre időszerűtlennek bizonyul, mivel kevés kivétellel az utódok kiskorúak vagy még bizonytalan irányultságúak. Van viszont példa arra, hogy a nagyvállalkozó gyereke a vállalkozásba való integrációjához olyan egyetemet választ, amely elvégzése során elsajátíthatja a vállalkozás menedzseléséhez szükséges ismereteket, így külső szakember nélkül válik irányíthatóvá a családi alapú vállalkozás. A *familism* az ilyen típusú vállalkozás esetében a leghangsúlyosabb szervező erőnek tűnik.

9. Hagyományos erkölcs és vállalkozói kultúra

Összefüggést tételezhetünk fel a paraszti kultúra értékrendje és a mai farkaslaki szénégető vállalkozások alapítása között. Az önállóság megteremtése és megtartása az egyik legfontosabb érték a paraszti kultúrában, amely máig megszabhatja az emberek törekvéseit.⁴⁹ A kollektivizálás éppen azért okozott tudathasadásos állapotot az erdélyi parasztságnál, mivel a hagyomány által közvetített értékek relativizálása mellett az életvezetés legfontosabb mozgatórugóját semmisítette meg. Az önálló gazdaság megteremtésére való törekvés a földnélküli szegényparasztság mindenkori jellemzője volt, amely nemcsak az életszínvonal minőségi javulását jelentette, de státusemelkedést is a falu társadalmában. Ebben az értelemben ezek a vállalkozások a székelyföldi falu valamikori magas presztízstől való önálló nagygazdaságainak szimbolikus leképeződései. A rendszerváltás után így egy alacsony társadalmi presztízstől frusztrált csoport érthető módon megpróbálta gazdasági önállósodását, azok, akik – mint fentebb taglaltuk – arra szociológiai értelemben a legesélyesebbek is voltak. A fordulattal érthető módon a falu régi társadalmi szerkezete nem reprodukálódott, a gazdasági fölénybe került réteg státusemelő vezetői pozíciót követelt magának. Jelzésértékű, hogy a falu jelenlegi tanácsosai túlnyomórészt a nagyvállalkozók közül kerültek ki, a legutóbbi polgármesteri választáson pedig az értelmiségi elit képviselőjével egy nagyvállalkozó került versenybe.

⁴⁹ KUCZI Tibor 1998b, 163.

Brigitte Berger szerint minden emberi közösség a közösen birtokolt jelentések hálózata, és ha ezek a jelentések intézményesülnek, akkor beindul a kultúraépülés spontán folyamata.⁵⁰ A nyugati típusú társadalmakban a modernizáció és a jellegzetesen modern kultúra kialakulása egy hosszú folyamat eredménye volt. Az általunk vizsgált mikroközösségekben a vállalkozói szubkultúra megjelenése, a gazdasági fejlődéssel egybekötött modernizáció csupán egy évtizedes múltra tekint vissza. A falu gazdálkodói stratégiáiban korábban jelenlevő hagyományos vállalkozói formák nem tekinthetők olyan kulturális mintáknak, amelyek minőségi fejlődésével mára egy mindenki által elfogadott, intézményesült gyakorlat jött volna létre.

Farkaslaka magas társadalmi pozícióinak betöltésére irányuló erőfeszítés az önállók részéről több síkú, a magánvállalkozást is hosszabb távon befolyásoló megfontolásból történik. A régió legstabilabb gazdasági helyzetben lévő falujának magyarországi testvérkapcsolatai előnyösen kiaknázható gazdasági lehetőségeket rejtenek, az információk első kézből való megszerzéséhez pedig alapfeltétel a vezetői státusba jutás. További, egyáltalán nem elhanyagolható szempont a stabil állami fizetés mellett az a presztízs, ami e funkciók betöltőit a hagyományos falusi értékrend szerint megilleti. A vállalkozók helyi tanácsba való juttatását véleményünk szerint az a számító jellegű mentalitás segítette elő a faluközösség részéről, amely a vállalkozások sikerességének mintájára, mint hivatalba emelt hozzáértőktől a falu gazdasági fölfuttatását várja el. Ez a megelőlegezett bizalom jelenleg a fejletlen infrastruktúra folyamatban lévő bővítésében (vízhálózat létrehozása, az utak javítása), a különböző rendezvények lokális identitásépítő karakterében nyer fokozott bizonyítékot.

A mikrotársadalom szegmentáltságát jelzi az a tartózkodó magatartás, amely a tradicionális paraszti felfogás egy másik tapasztalataként az áttekinthetetlen rendszerű látványos meggazdagodást, az ismeretlen eredetű óriási vagyont gyanúsnak minősítve kemény ítéletet fejez ki. „... a közvéleményben, a vállalkozásoknak általában, létezik egy negatív konnotációkkal feltöltött olvasata, miszerint a vállalkozás egy gyanús státus, valami olyat jelent, amihez tisztességtelenség tapad, s valójában az ügyeskedéssel, mások átverésével való meggazdagodás divatos módozatának a fedőneve.”⁵¹

⁵⁰ BERGER, Brigitte 1998, 183.

⁵¹ SORBÁN Angella 1999, 249.

A faluközösség narrációs univerzumában központi helyet foglalnak el a vállalkozásokkal kapcsolatos események elbeszélései. Maga a vállalkozó elit is életstratégiájával, habitusával generatívan járul hozzá a narratívák kidolgozásához és lokális szintű forgalmazásához. Akárcsak a kommunizmus idején, jelenleg is a különféle státusszimbólumok jelentik hatalmuk legfontosabb legitimációs módozatát. Az infrastruktúra szintjén a legújabb nyugati autók (lehetőleg minden családtagnak külön), a távműködtetésű kapuk és garázsajtók, a nyugati modell szerinti szabadidős tevékenységek (pl. motocross) mellé hozzátartozik a lakásbelső korszzerű felszerelése, a bútortat gyakori cserélése. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy mikroközösségben beinduljon a mítoszképződés folyamata, amely során a roppant vagyona és csillogásra való rácsodálkozás mellett megjelennek hatalmas tartozásokról, illegális üzleti manőverekről, tiltott áruk csempészéséről, emberkereskedelemtől rebesztő történetek is. A vezető pozícióba került nagyvállalkozók csoportja posztlegitimációs technikákkal próbálja jelenlegi státusát legitimálni, a valamikori alacsony pozíciójukat elhallgatva vagy az *ismerjük, kik voltak*-típusú kívülről meghatározott identifikációt cáfolva egyfajta *ellenmítoszt* forgalmazni.

A székely társadalomszerveződés – a falutörvények, a *communitas* – egykor érvényben lévő formája,⁵² majd az azt követő szocialista kollektívum kifejlődése az egyének életvezetési stratégiáit szándékozott homogenizálni, az utóbbi azonban az életstratégiákra való rálátásban a rejtett cselekvéseknek kedvezett. Az 1989 után előtérbe került tőkeközpontú, nyugati típusú piactudás az nyílt stratégiákat részesíti előnyben, a siker alapvető feltétele az esetleges konkurencia minél korábbi kiküszöbölése. Az informális kapcsolatokat jelenleg, ebben a nyílt struktúrában is működtető elit éppen ezzel a rejtett akcionálású gazdálkodói-vállalkozói habitusával indukálja azt az ösztönszerű tartózkodást, gyanakodást a közösség egy kisebb csoportjának részéről, amely a társadalmi-politikai piedesztálra emelt (vállalkozó) képviselőkkel szemben nyilvánul meg.

A közösség koherenciájának megerősítésére irányuló technikaként is értelmezhetjük azt a *lokális ideológiája* mentén szerveződő gyakorlatot, ahogy a 2000 óta évente megszervezett Farkaslaki Szenes Napokon a vállalkozói elit új identitását legitimálja. A kétnapos rendezvénysorozat működtető elve az ünnepségek külsőséges mezébe öltöztetve elsősorban a

⁵² IMREH István 1983.

gazdasági haszonra való törekvés, az esemény fő szervezői és anyagi támogatói a polgármesteri hivatal mellett az elit vállalkozói csoport. Szoros együttműködés figyelhető meg a különböző vállalkozói csoportok és az önkormányzat tagjai között, amit szintén a közös érdekekkel magyarázhatunk, mivel a *Farkaslaki Szenes Napok* nem csupán a divatos *falunapok* ünnepi dimenzióját képviseli, de a szenes vállalkozások legnagyobb éves reklámja is. Az esemény központi színhelye a Kalonda-tető,⁵³ ahova a szórakoztató programok színes összeállítása nagyszámú érdeklődőt vonz (baksarakás élőben, meghívott művészegyüttesek szórakoztató műsorai, vetélkedők, táncmulatság stb.). A résztvevőket autóbuszok mozgatják, díjmentesen. Úgy tűnik, hogy a Farkaslaki Szenes Napok átmenetileg lehetőséget teremtenek arra, hogy a lokális társadalom jelenlegi szegmentáltsága megszűnjön, és a közösség egy új, kollektív identitást termeljen ki. A vállalkozói elit által felülről irányított, de társadalmi funkcióját tekintve alulról építkező lokalitás megfigyeléseink szerint kohéziós erővel bír. Jelzésértékű, hogy a Farkaslaki Szenes Napok egyik meghatározó eseménysorozata a Tamási-kultusz folytatására irányul, az ünnepi szentmisén és az író sírjánál való megemlékezésen az értelmiségi elit is reprezentálhatja magát.

Az eseményt a szervezők modern reklámstratégiákkal (szórólapok, plakátok, személyre szóló meghívók az értelmiségi elit tagjainak) népszerűsítik. Rekordkísérlet történt például a világ legnagyobb baksájának a kiegészítésére, és habár az esemény illetékes regisztrálói jelen voltak, hivatalos visszajelzés még nem érkezett az önkormányzathoz. A rekordkísérlet hírértéke azonban kemény számokban volt kifejezhető, a vállalkozásoknak újabb megrendeléseket hozott és a szénkereskedelem prosperálását idézte elő.

10. Összefoglaló helyett

A farkaslaki szénégetés kialakulása és a jelenlegi nagyvállalkozások közötti intervallum a széntermelés mértékét tekintve folyamatos fejlődéssel telt. A valamikori szekérszén széntől két évszázados távolságra napjainkban ott tart a lokális szénipar, hogy Románia szénexportjának mintegy 90%-át

⁵³ A Kalonda-tetőn szezonban folyamatosan szénégetés folyik, a mindennapi munka színhelye azonban a *Szénégető Napok* idejére a térhasználat szimbolikussága révén szakrálissá, ünnepivé válik.

Farkaslaka és a helyi vállalkozók biztosítják, az 1990 után elsőként importáló Németország szénigényeinek pedig 10%-a származik innen.⁵⁴ Emellett üzleti kapcsolataik vannak Magyarországra, Franciaországra, Hollandia, Izrael felvevőpiacra is. Újabban a farkaslaki szénvállalkozók által monopolizált európai piacot egy afrikai konkurens cég próbálja elhódítani, kezdeti sikerei elsősorban a fekete kontinensen olcsón előállított szén alacsony piaci árforgalmának tulajdonítható.

Úgy tűnik, Farkaslaka esetében a gazdasági fejlődés mozgató erői „belülről” termelődnek ki. A hirtelen történt gazdasági/társadalmi átalakulás meghatározó mértékű kulturális mintakövetés-váltást a falu ösztársadalmához képest csak szűk rétegnél okozott. A nagyvállalkozók impozáns amerikai típusú kockaházai, legújabb generációs „szabadidős” krosszmotorjai és dzsipjei mellett Farkaslaka mai valóságához még mindig hozzátartoznak a Kalonda-tetői, szénporos arcú farkaslaki *szenesek*, a kokszyártó gépezet mellett izzadók vagy a régebbi házak előtt üldögélő, foltozott székelyharsnyás öregemberek csoportja is. A modernizáció gyorsasága miatt a falu jelenét egy strukturálatlan állapot jellemzi, amely a falu értelmiségi és új pragmatikus vállalkozói elitjének, valamint a mikrotársadalom egyéb rétegeinek identifikációs zavarában érhetünk tetten.

A kialakult vállalkozói kultúra lefutási idejére, jövőjére ma még nem lehet rálátásunk, elmozdulások, jelzések azonban mindkét irányba mutatnak. Az előremutató, ötletes gazdasági építkezés mellett jelen vannak a frusztrált, „kivagyiságba” bújtatott stratégiai lépések is, amelyek az optimalisnál nagyobb energia-befektetésben konkretizálódnak.⁵⁵

Irodalom

BERGER, Brigitte

1998 A modern vállalkozás kultúrája, *Replika*, 1998. március, 29. sz., 171–185.

BIRÓ A. ZOLTÁN et al.

1995 Átmeneti ifjúsági társadalom, in: Túros Endre (szerk.): *Változás-*

⁵⁴ A polgármesteri hivatal adatközlése alapján.

⁵⁵ A szakmai konzultációkért köszönet illeti Benda Gyulát, a kutatás lebonyolításában és a dolgozat elkészülésében nyújtott segítségével pedig Pozsony Ferencet és Szabó Á. Tőhötömöt.

- ban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 135–151.
- BOURDIEU, Pierre
1978 Az osztályok pályája és a valószínűségi okság, in: *Uő: A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*, Gondolat Kiadó, Budapest, 237–311.
- BOZÓKI András
2003 Az eliváltás elméleti értelmezései. Kelet-közép-európai megközelítések, in: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi-, magán és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 9–41.
- CSITE András
1999 Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt-szocialista vidéki átalakulásban, in: Borsos Endre – Csite András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*, SZÁMALK Kiadó, h. n., 151–172.
- BORSOS Endre et al.
1999 Rendszerváltozás után: falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön, in: Borsos Endre – Csite András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*, SZÁMALK Kiadó, h. n., 17–51.
- EGYED Ákos
1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest.
- HEGYI Imre
1978 *A népi erdőkielés történeti formái*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMREH István
1983 *A törvényhozó székely falu*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KÓS Károly
1978 Lápos vidéki szénégetők és a szénégetés, in: Dr. Kós Károly – Dr. Faragó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok 1981*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 64–73.

KUCZI Tíbor

1998a Vállalkozás és kultúra, *Replika*, 1998. március, 29. sz., 153–155.

1998b Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása, *Replika*, 1998. március, 29. sz., 157–171.

MOLNÁR Kálmán

1978 A Hargita népi erdőgazdálkodásához, in: Dr. Kós Károly – Dr. Fara-
gó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok 1981*, Kriterion Könyv-
kiadó, Bukarest, 34–40.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homo-
ród mentén (1949–1962)*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

ORBÁN Balázs

1868 *A székelyföld leírása (1868–1873). Történelmi, régészeti, termé-
szetrajzi s népismeii szempontból*, Pest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparüzés a régi
Gömörben, in: Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza*, XIV, Deb-
recen.

PETERCSÁK Tivadar

1986 A fa és erdei termékek az Északi-középhegység és az Alföld Közötti
népi kereskedelemében, in: Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.):
*Árucseré és migráció. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi
kiadványai*, XVIII, Miskolc, 233–238.

1992 Az erdő az Északi-Középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–
XX. század), in: Ujváry Zoltán (szerk.): *Studia folkloristica et
ethnographica*, 30, Debrecen.

ROTARIU, Traian – SEMENIUC, Maria – MEZEI Elemér (szerk.)

2003 *Recensământul agricol din 1895. Transilvania, I–II*, *Studia
Censualia Transsilvanica*. Editura Presa Universitară Clujeană,
Cluj-Napoca.

SORBÁN Angella

1999 Változó időben. A vállalkozás, mint cselekvés- és létforma, *Magyar
Kisebbség*, Új sorozat, V. évf., 1999, 4, (18) sz., Kolozsvár, 249–271.

SZABÓ Á. Töhötöm

2003 Informális technikák a hagyományos gazdaságban, in: Uő (szerk.):
Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról, KJNT, Kolozsvár,
105–125.

TAKÁCS Péter (sajtó alá rendezte és kiadja)

2001 Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból, in: Uó (szerk.): *Források Erdély történetéhez*, 1, Debrecen, 217–219.

ÚMTSZ – ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR

1992 *baksa, millér*. B. Lőrinczy Éva főszerk., Akadémiai Kiadó, Budapest, A–D, K–M.

ULIN, C. Robert

1998 Hagyományalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története, *Replika*, 1998. március, 29. sz., 185–201.

VIGA Gyula

1986 *Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*, Ethnica Kiadó, Debrecen–Miskolc.

Források

JAKAB Rozália

2001 Farkaslaki baksák füstjében. *Hargita Népe*, XIII. évf. 256. sz. 5.

TAMÁSI Gáspár

1983 *Vadon nőtt gyöngyvirág*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.